

Teoria și practica metaficțiunii istoriografice în postmodernism

**Lect. dr. Laurențiu Ichim,
Universitatea „Dunărea de Jos” din Galați**

Abstract: Proba metaficțiunii istoriografice reprezintă o modalitate de rescriere a discursului despre trecut prin care romancierii postmoderni își exersează atât disponibilitățile intertextuale cât și vocația re-citirii, exhibându-și, totodată, fronda în raport cu formele instituționalizate, anchilozate ale literaturii pe temă istorică.

Keywords: intertext postmodern, rescriere, re-citire, avangardă literară, postistorie.

Abstract: The process of historiographical metafiction is a way of rewriting the discourse about the past, in which postmodernist novelists practise both their intertextual ability and their re-reading vocation, also exhibiting their rebelliousness against the stiff, institutionalized literary forms of historical themes.

Keywords: postmodernist intertextuality, rewriting, re-reading, literaryvanguard, post-historic.

Paradigma culturală a postmodernismului (dacă admitem că termenul ce și-a creat propria lui istorie semantică, precum și un metadiscurs legitimator, are suficientă relevanță și în ceea ce privește spațiul românesc) se slujește, pentru a funcționa ca grilă de evaluare / interpretare / amprentare a discursului literar propriu-zis, de o serie de concepte care, se știe, nu doar pun în criză terminologia *tare* a modernismului, ci le înlocuiesc pe măsură ce le golesc de autoritatea funcțională îndelung exersată¹.

Cum lucrurile au făcut și fac obiectul unor dezbateri a căror încă miză este, în fond, chiar (de)legitimarea postmodernismului, intenția noastră este doar aceea de a selecta acele elemente ale câmpului paradigmatic ce servesc demersului propus aici. Cu alte cuvinte, pe un fundament teoretico-metodologic devenit deja bun comun al specialiștilor, criticilor și exegeților fenomenului și al literaturii care-l însoțește, ne propunem o scurtă demarcare conceptuală pe a cărei operaționalitate / operaționalizare urmează să o demonstrăm.

Potrivit lui Steven Connor, „teoria postmodernă creează viziunea unei heterotopii culturale fără nicio limită, ierarhie sau centru care este, cu toate acestea, permanent încadrată de teoria prin voința căreia a apărut, o teorie care, prin negarea autoritară a autorității, o călăuzește pretutindeni, înglobând-o sau «percluzînd-o».”²

Dezmembrarea canonică și dezavuarea ideii înseși de ierarhie, descentrarea și reconfigurarea spațiului cultural prin *aplatizări* ale verticalității ca sens al așezării valorilor și prin supralicitarea contiguității ca principiu al (re)organizării componentelor narativ-ficționale ale prozei literare se corelează, în acest context, cu o mai veche idee promovată atât de poststructuralismul francez, cât și de postmodernismul de dincolo de ocean. Lumea ca *Mare Text*, circularitatea și productivitatea continuă a semnificației, caracterul ei perisabil și tranzitoriu, sunt câteva dintre reperele teoretice care însoțesc și sintetizează aspecte ale raportului text-lume în postmodernism. Potrivit aceluiași

¹Prezentul studiu face parte dintr-o cercetare care a avut la bază teza de doctorat cu tema *Scriitura românească a lui Ștefan Agopian între (de)construcția narativă și virtuțile (meta)ficționale*. Idei și secvențe corelative au fost deja publicate, pentru validare, în reviste științifice recunoscute, în timpul stagiului de pregătire doctorală și ulterior.

² Connor, Steven, *Culturapostmodernă*, Editura Meridiane, București, 1999, p. 30

autor, „legătura dintre text și realitate este recreată în postmodernism nu printr-o eclipsare a textului în favoarea revenirii la real, ci printr-o intensificare a textualității, în așa măsură încât aceasta ajunge să devină o coextindere a realului”.³

În mod particular afectat de noua sensibilitate ce redistribuie altfel termenii ecuației epistemologice și propune o nouă ontologie, genul romanesc își restructurează masiv componentele semnificantului și devine, crede Brian McHale, *revizionist în dublu sens*: „în primul rând, el revizuieste conținutul documentelor oficiale, reinterpretează-le, adesea demistificând sau punând în adevărată lumină versiunea ortodoxă despre trecut. În al doilea rând, el revizuieste și transformă cu adevărat convențiile și normele înseși ale ficțiunii istorice”.⁴

În felul acesta, consonând cu *metaficțiunea istoriografică* așa cum o definește, argumentează și exemplifică Linda Hutcheon, romanul istoric poate propune nu atât înnoiri, cât recondiționări procedurale pe care McHale le grupează pe două categorii, în funcție de gradul de (dez)asimilare a faptului istoric în discurs. Altfel spus, romanul istoric „făce adăugiri la documentele oficiale, pretinzând că reface ceea ce s-a pierdut sau a fost suprimat”, „făce dislocă de tot istoria oficială”.⁵

În primul caz, discursul romanesc preia / inventează versiuni apocrife ale istoriei și le așază într-o narațiune construită după *normele ficțiunii istorice „clasice”*. În cel de-al doilea caz, se concentrează asupra unor spații albe din punct de vedere informațional, adică asupra unor epoci în privința cărora puținătatea documentelor permite eliberarea imaginației de orice constrângeri ale convenției literare.

Dintre strategiile care concură la elaborarea ficțiunii cu/despre istorie în literatura postmodernă, propuse de McHale, am selectat, pentru compatibilitatea lor cu scriitura metafictional-istoriografică a lui Ștefan Agopian, pe cele mai relevante, fără intenția de a epuiza un subiect teoretic ce deja se hrănește din propria lui istorie.

Coroborată cu maleabilitatea structurală și cu disponibilitatea ironico-parodică a discursului literar postmodern în genere, procedeele de tip *mise en abyme* permit atât multiplicarea perspectivelor cu puțință asupra aceluiași fapt sau eveniment istoric, respectiv relativizarea și lărgirea semnificației pe care în mod tradițional faptele o poartă, cât și activarea dimensiunilor autoreflexive și/sau autoreferențiale prin care scriitura postmodernă se distinge. Altfel spus, procedeul se concentrează într-o „representare adăpostită sau încorporată”, ocupând un nivel narativ inferior celui al lumii „narațiunii diegetice primare”. Mai mult, „această reprezentare seamănă (...) cu ceva la nivelul lumii diegetice primare”, „acest «ceva» căruia îi seamănă – trebuie să constituie un aspect proeminent și continuu al lumii primare”, în așa fel încât „reprezentarea încorporată reproduce sau dublează reprezentarea primară ca întreg”.⁶

Efectul ar fi, pe lângă dezgolirea procedeelelor ce țin de convenția narativ-diegetică (de)structurantă, golirea faptelor de substanță și evidențierea mecanismelor de creare a *iluziei de real* sau a mult trâmbițatei *autenticității*.

Interesați cu precădere de text și strategiile de (dez)articulare ficțională, de instrumentele textuale ale producerii *semnificației* (în sensul derridean, văzută ca o continuă glisare a semnificației de la o *urmă* textuală la alta)⁷ sau ale *referenței* în literatură (în accepția lui Riffaterre, pentru care textele nu se referă niciodată la realitate, ci la alte sisteme de semne – textele constituite

³ idem, p. 172

⁴ McHale, Brian, *Ficțiune postmodernă*, traducere de Dan H. Popescu, Ed. Polirom, Iași, 2009, p. 145

⁵ idem, p. 146

⁶ McHale, Brian, op. cit., pp. 196-197

⁷ Derrida, Jacques, *Despre Gramatologie*, traducere, comentarii și note: Bogdan Ghiu, Ed. Tact, Cluj-Napoca, 2009

deja)⁸, scriitorii acordă o importanță maximă actului de a scrie.

Importanță care poate fi privită, pe de altă parte, și ca o reacție tocmai față de emergența crescândă a discursurilor de tip *meta*: „într-un efort de a stabiliza această amețitoare spirală ascendentă de ficțiuni, metaficțiuni, metametaficțiuni ș.a.m.d. către regresul infinit, diverși scriitori postmoderniști au încercat să introducă în textele lor ceea ce pare să fie realitatea într-adevăr ireductibilă în ceea ce performează ei ca scriitori și anume actul însuși de a scrie”.⁹

În aceeași ordine de idei, se are în vedere emfaticizarea structurii și a materialității cărții, precum și indicarea acesteia ca parte componentă a ficțiunii pe care o poartă, prin „dislocarea spațială a cuvintelor”, prin „introducerea spațiului alb (ce) are efectul de punere în evidență a prezenței și materialității cărții precum și de fragmentare a realității lumii proiectate”. Procedeu în sine (evident în ultimul roman al lui Agopian, *Fric*, dar și în primul, *Însemnări din Sodoma*) participă la dislocarea „convențiilor ficțiunii în proză și a structurii ontologice a romanelor”.¹⁰

În fine, instanța și statutul autorului sunt regândite în sensul ambiguității scripturale și ontologice, al (re)(de)funcționalizării sale prin golirea de *autoritatea* altădată indiscutabilă. Potrivit lui Foucault, autorul postmodern poate fi asimilat unei funcții variabile determinate de regulile care gestionează, în fiecare ordine sau conjunctură socială, producerea și circulația discursurilor, ca și de procesul de lectură.¹¹

Ideea este împărtășită și de Roland Barthes, care, după ce a decretat *moartea autorului* ca punct de emergență și finalitate a scriiturii postmoderne, a revenit, după ce a constatat existența unor strategii de scriitură prin care *funcția-autor* își revendică dreptul la o *prezență* textuală fie explicită, fie doar insinuată în discurs. În termenii teoreticianului, „Nu e vorba că Autorul nu poate să «revină» în Text, atâta doar că, atunci când revine, o face în calitate de musafir. Dacă e romancier, este înscris în roman ca unul dintre personajele sale, configurat în covor, nu se mai bucură de privilegii, nu mai este patern, (...), înscrierea sa este ludică. Devine, ca să zicem așa, un autor de hîrtie: viața sa nu mai constituie sursa ficțiunilor sale, ci o ficțiune care își aduce contribuția la opera sa (...) cuvîntul biografic recîștigă un sens puternic, etimologic, pe măsură ce sinceritatea enunțării (...) devine o falsă problemă: *eul* care scrie textul nu este nici el, la rîndu-i, nimic mai mult decît un *eu* de hîrtie”¹²

Dacă toate acestea caracterizează *metaficțiunea istoriografică* și, în egală măsură, credem, romanul postmodern, se cuvine adus în discuție punctul de vedere al Lindei Hutcheon care, în *Poetica postmodernismului*, dedică un capitol distinct problematicii teoretico-procedurale și efectelor de ficționalizare specifice. Pe fondul aceleiași preocupări intense pentru demersul de scriitură în sine, semnalat deja, autoarea prezintă trecutul ca pe o stratificare de tip palimpsest a discursurilor care-l conțin și, conținîndu-l, îl justifică. Formă esențială de cunoaștere a istoriei trecute și a celei prezente (dacă nu cumva singura), discursul românesc despre trecut se fundamentează pe aceea că „prezentul, la fel ca și trecutul, este întotdeauna deja textualizat, iremediabil pentru noi (...), iar intertextualitatea deschisă a metaficțiunii istoriografice servește drept una dintre semnalările textuale ale acestei conștientizări postmoderne”.¹³

⁸ A se vedea Riffaterre, Michel, *Intertextual Representation: On Mimesis as Interpretive Discourse*, în „Critical Inquiry”, 1/1984

⁹ McHale, Brian, op. cit., p.302

¹⁰ idem, pp. 278-279

¹¹ A se vedea Foucault, Michel, *What is an author?* în „Textual Strategies: Perspectives in Post-Structuralist Criticism”, editat de Josue Harari, Cornell University Press, Ithaca, 1979, pp. 144-158

¹² Apud Brian McHale, op. cit. p. 313. A se vedea și Roland Barthes, *From the work to text*, în „Image-Music-Text”, Hill and Wang, New York, 1977, p. 161

¹³ Hutcheon, Linda, *Poetica postmodernismului*, traducere de Dan H. Popescu, Ed. Univers, București, 2003, p. 207

Pentru a evidenția nu doar translatarea în text a evenimentelor istorice și investirea acestora cu o semnificație absentă în afara discursului care o elaborează ca justificare / interpretare a trecutului, precum și construirea unor modele de percepție și de interpretare a realității, Linda Hutcheon îl citează pe Hayden White – „orice narațiune «istorică» - afirmă acesta – configurează evenimentele care îi servesc ca referent primar și transformă aceste «evenimente» în notificări ale modelelor de semnificație pe care orice reprezentare literară a lor nu ar putea să le producă vreodată.”¹⁴

În aceeași ordine de idei, este invocat și comentat Lyotard, pentru care, afirmă Hutcheon, „«realitatea» la care se referă limbajul metaficțiunii istoriografice este în primul rând realitatea actului discursiv însuși [...], dar și realitatea altor acte discursive ale trecutului”.¹⁵

În acest context, autoarei i se pare că fundamentală, pentru lămurirea specificului acestui tip de discurs numit *metaficțiune istoriografică*, este tensiunea existentă între fapte, evenimente și întâmplări, pe de o parte, respectiv versiunea / versiunile lor textualizate, pe de altă parte, ca și cea care apare între diferitele figuri de *referență* ce rezultă din practica scriiturii pe temă istorică. Cu alte cuvinte, dacă „istoria oferă fapte” – „interpretate, semnificante, discursive, textualizate” – „pornind de la evenimentele brute”, atunci „referentul istoriografiei este (...) faptul sau evenimentul, urma textualizată sau experiența însăși?”.¹⁶

În cazul *metaficțiunii istoriografice*, soluția ar putea să vină, credem, dinspre (re)considerarea / (re)condiționarea – parodică sau nu – a strategiilor de articulare a ficțiunii românești care să eludeze sau să cauzioneze, după caz – realitatea istorică așa cum ea va fi fost.

Preeminența ordinii discursului asupra faptelor este ilustrată, ca marcă a *metaficțiunii istoriografice*, și în *Politica postmodernismului*; în termenii autoarei, ficțiunea „subliniază tocmai acest proces de obținere a povestirii din intrigă. Ea nu neagă cîtuși de puțin existența trecutului real, ci atrage atenția asupra actului de ordonare (impusă) a aceluși trecut, decodificarea prin reprezentare a strategiilor de construcție a semnificației”.¹⁷

Încercînd să introducă și să operaționalizeze o demarcație conceptuală între *metaficțiunea (istoriografică)* și *rescrierea postmodernă*, Tamara Cărauș îi asociază celei dintîi, ca marcă distinctivă, autocomentariul pe care scriitura îl conține, precum și interesul epistemologic („metaficțiunea încorporează în ficțiune enunțuri explicite, constatative care tradițional au aparținut discursului teoriei critice, încercînd să demonstreze, împreună cu teoria poststructuralistă a narațiunii, că romanele realiste construiesc mai degrabă decît reflectă realitatea, fiindcă lumea este întotdeauna mediată de limbaj și narațiune [...]”¹⁸, iar celei de-a doua, lipsa ironiei și a deschiderii epistemice, lipsa componentei *meta* a discursului și, în principal, re-elaborarea unui text dintr-o

¹⁴Apud Hutcheon, Linda, op. cit., p. 231 (A se vede și Hayden White, *The Question of Narrative* in “Contemporary Historical Theory”, în *History and Theory*, 23, 1, p. 22. Întrucît bibliografia teoretică și practic-aplicativă pe problematica și strategiile discursului istoric văzut ca narațiune producătoare de sens, ca purtător al unei semiotici a incertitudinii etc., este destul de amplă, menționăm cîteva studii importante, în opinia noastră, pentru o lămurire fie și parțială a chestiunii: Hayden White, *Metahistory, The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1973; Jonathan Culler, *Deconstruction: Theory and Criticism after Structuralism*, Itaca, New York, Cornell University Press, 1989; Stephen, Greenblatt, *Invisible Bullets*, în Con Davis și Schleifer (ed.), *Contemporary Literary Criticism: Literary and Cultural Studies*, Longman, New York, London, 1994, pp. 474-506; Valentine Cunningham, *In the Reading Gaol: Postmodernity, Texts and History*, Blackwell, Oxford UK, Cambridge USA, 1994 etc.

¹⁵ idem, p. 243

¹⁶ idem, p. 246

¹⁷Hutcheon, Linda, *Politica postmodernismului*, traducere de Mircea Deac, Ed. Univers, București, 1997, p. 71

¹⁸Cărauș, Tamara, *Efectul Menard. Rescrierea postmodernă: perspective etice*, Ed. Paralela 45, Pitești, 2003, pp. 39-40

perspectivă – grilă culturală – diferită.¹⁹

Între jocul cu structurile artistice și (re)valorificarea textelor despre istorie – cu miză epistemică – prin reconfigurarea discursului care se slujește de rescriere, dar nu se identifică total cu aceasta, în procesul (re)povestirii trecutului, romanele lui Ștefan Agopian par a înclina către a doua variantă, deși există, acolo, o permanentă și susținută componentă *meta* care tinde, în ultimele romane, să surclaseze narațiunea propriu-zisă. Lipsesc, însă, *enuunțurile explicite, constatative care tradițional au aparținut discursului teoriei critice*.

Semnalăm, aici, și o altă importantă contribuție la problematica specifică a postmodernismului românesc - analiza atentă a lui Gheorghe Manolache,²⁰ extrem de utilă în cadrul dezbaterilor, (încă) de actualitate, referitoare la literatură și în special la proza postmodernă românească, precum și la deschiderile propuse de aceasta din urmă pe planul procedurilor discursiv-textuale ori metaficționale regășibile în scrierile autorilor din ultimii ani.

Într-o recentă carte despre *rescrierea* postmodernă²¹, autorul, Christian Moraru, pledează pentru o perspectivă *afirmativă* asupra paradigmei culturale (încă) actuale, mizând pe disponibilitatea discursului literar de a le îngloba pe toate celelalte tipuri și forme discursive – adică de a le rescrie.

Rescrierea acționează, crede teoreticianul, ca principalul instrument activ de păstrare și de perpetuare a memoriei culturale, distinctă în raport cu simpla pastişă epigonică, textul epigonic sau subversiunea parodică. Încercînd să se delimiteze de ilustrele proceduri teoretice – *intertextualitatea*, în accepția Juliei Kristeva, *transtextualitatea* și toate celelalte componente – hipo/hiper/meta teoretizate de Gérard Genette, în *Palimpsestes, La littérature au second degré*, *rescrierea critică* din perspectiva lui Marcel Pop Corniș, *repovestirea contemporană* așa cum o înțelege Schiff, *anxietatea influenței* pentru care pledează Horold Bloom și *relectura* în opinia lui Matei Călinescu, Moraru vede în *rescriere* o arhi-specie literară cu caracter hibrid, intertextuală și interdiscursivă, ce propune existența unei legături constante, intenționate, cu texte preexistente, care să evidențieze natura autoreferențială și autospeculară a literaturii în general și a metaficțiunii (inclusiv a celei istoriografice) în special. Ceea ce rezultă ca urmare a *rescrierii* active este o *copie* a modelului, devenită *model-copie* susceptibil de a fi rescris, la rîndul său.

Comentînd aspectele particularizante ale teoriei lui Christian Moraru, Cosana Nicolae punctează elementele demonstrate ce rezidă într-o renarativizare interesată nu doar de permutările strict literare, ci și de cele *transliterare* – sociale, politice, ideologice, precum și o nouă accepție a istoriei literare – *deteritorializate*, „bazată pe principiul rescrierii, în care avem de-a face cu texte migratoare, texte germinative și texte larvare, care încolțesc într-o parte și rodesc într-alta, ca într-un joc de cronotopii suprapuse à la Escher. Se rescrie nu pentru că au pierit toate muzele, ci pentru că originea a dispărut și, prin urmare, nu mai există natura repetitivă, ci doar cea transformativă a lucrurilor.”²²

În fine, amintim aici și punctul de vedere al Mariei-Ana Tupan, care sintetizează și dă o coerență suplimentară poeziei romanului istoric postmodern, cu insistență asupra componentei sale metaficționale ce presupune coprezența reflecției asupra istoriei ca temă literară („în varianta auto-

¹⁹ idem, p. 41

²⁰Manolache, Gheorghe, *Regulaluidoi (register duale în dezvoltarea postmodernismului românesc)*, Ed. Universității „Lucian Blaga”, Sibiu, 2004

²¹Moraru, Christian, *Rewriting Postmodern Narrative Cultural Critique in „Age of Cloning”*, traducere din limba franceză și note de Lidia Simion, Ed. Nemira, Col. „Totem”, București, 2000

²²Nicolae, Cosana, *Rescriu, deci exist*, în „*Observator cultural*”, nr. 168/2003, disponibil la adresa http://www.observatorcultural.ro/Rescriu-deci-exist*articleID_8183-articles_details.html – accesat la 12.10.2012

reflexivă, romanul pune probleme epistemologice privind natura și înțelegibilitatea istoriei ca temă literară”²³) și a unui ansamblu de strategii (meta)discursive care, suprapuse peste „nivelul cronodiegetic al narațiunii”, fac să dispară „diferența dintre realitate și reprezentare”.²⁴

Sub această marcă definitorie a romanescului metaficțional pe tema istorică se reunesc toate celelalte trăsături ale discursului, precum: „lipsa de coerență a subiectului percepției”, datorată multiplicării vocilor naratoare și a perspectivelor, precum și caracterului limitat și relativ al acestora, dispariția supra-perspectivei unice, integratoare, având drept consecință ruperea coerenței narative și a continuității istorice, hibridizarea discursului romanesc prin juxtapunerea diferitelor figuri și registre discursive, relativizarea definitivă a conceptului de adevăr istoric, atît prin deconstruirea categoriilor narațiunii literare *clasice*, cît și prin (sau tocmai datorită) faptului că „garanțiile epistemologice tradiționale, adevăr, conștiință, Dumnezeu au fost înlocuite de episteme (Foucault) ca tropi epistemologici ai practicilor discursive, povestiri arhetipale servind ca puncte de referință culturală”.²⁵

Reflectînd criza *identității ontologice* sau, după alți teoreticieni, o nouă ontologie), *metaficțiunea istoriografică* se revendică de la faptul că „nu există o construcție general-valabilă, ci doar versiuni sau interpretări ale trecutului, ale căror surse sunt (...) nu un corp de cunoștințe, ci de alte discursuri, supuse unor presiuni sau prejudecăți ideologice și minate de instabilitățile și ambiguitățile limbajului: semne vide ce-și așteaptă interpretul”.²⁶

Bibliografie

- Barthes, Roland, *From the work to text*, în „Image-Music-Text”, Hill and Wang, New York, 1977.
- Cărăuș, Tamara, *Efectul Menard. Rescrierea postmodernă: perspective etice*, Ed. Paralela 45, Pitești, 2003.
- Connor, Steven, *Cultura postmodernă*, Editura Meridiane, București, 1999.
- Culler, Jonathan, *Deconstruction: Theory and Criticism after Structuralism*, Itaca, New York, Cornell University Press, 1989.
- Cunningham, Valentine, *In the reading Gaol: Postmodernity, Texts and History*, Blackwell, Oxford UK, Cambridge USA, 1994.
- Derrida, Jacques, *Despre Gramatologie*, traducere, comentarii și note: Bogdan Ghiu, Ed. Tact, Cluj-Napoca, 2009.
- Foucault, Michel, *What is an author?* în „Textual Strategies: Perspectives in Post-Structuralist Criticism”, editat de Josue Harari, Cornell University Press, Ithaca, 1979, pp. 144-158.
- Greenblatt, Stephen, *Invisible Bullets*, în Con Davis și Schleifer (ed.), *Contemporary Literary Criticism: Literary and Cultural Studies*, Longman, New York, London, 1994, pp. 474-506.
- Hutcheon, Linda, *Poetica postmodernismului*, traducere de Dan H. Popescu, Ed. Univers, București, 2003.
- Hutcheon, Linda, *Politica postmodernismului*, traducere de Mircea Deac, Ed. Univers, București, 1997.
- Manolache, Gheorghe, *Regula lui doi (registre duale în dezvoltarea postmodernismului românesc)*, Ed. Universității „Lucian Blaga”, Sibiu, 2004.
- McHale, Brian, *Ficțiunea postmodernă*, traducere de Dan H. Popescu, Ed. Polirom, Iași, 2009.
- Moraru, Christian, *Rewriting Postmodern Narrative Cultural Critique in „Age of Cloning”*, traducere din limba franceză și note de Lidia Simion, Ed. Nemira, Col. „Totem”, București,

²³Tupan, Maria-Ana, *Discursul postmodern*, Ed. Cartea Românească, București, 2002, p. 138

²⁴idem, p. 183

²⁵idem, pp. 119-120

²⁶idem, p. 120

2000.

Nicolae, Cosana, *Rescriu, deci exist*, în „*Observator cultural*”, nr. 168/2003, disponibil la adresa http://www.observatorcultural.ro/Rescriu-deci-exist*articleID_8183-articles_details.html – accesat la 12.10.2012.

Riffaterre, Michel, *Intertextual Representation: On Mimesis as Interpretive Discourse*, în „*Critical Inquiry*”, 1/1984.

Tupan, Maria-Ana, *Discursul postmodern*, Ed. Cartea Românească, București, 2002.

White, Hayden, *Metahistory, The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1973.

White, Hayden, *The Question of Narrative* in “*Contemporary Historical Theory*”, în *History and Theory*”, 23, 1.